

Камбаралиев У.Ж.

ЭКСПРЕССИВДУУЛУКТҮН ТҮШҮНҮГҮ

Камбаралиев У.Ж.

ПОНЯТИЕ ЭКСПРЕССИВА

Kambaraliyev U.Zh.

THE CONCEPT OF EXPRESSIVE

УДК:800/86

Экспрессивдүүлүк – тилдик бирдиктердин семантика-стилистик белгилеринин жыйыны.

Лингвистер сөздү ар кандай көз караштарда изилдешет: анын тыбыштык курамы жана морфемалык түзүлүшү боюнча, грамматикалык касиеттери боюнча, келип чыгышы жана башка сөздөр менен байланыштары боюнча ж.б.у.с. Бирок сөздүн эң маңыздуу касиети анын тыбыштык оболочкасы менен маанисинин биримдиги эсептелет. Бул биримдикти, сөздү түзгөн тыбыштык комплекстердин жөндөмдүүлүгүн, тигил же бул маанини билдирүүнү лексикология изилдейт. Лексикология стилистика менен абдан тыгыз байланышта. Бир эле ой ар кандай билдирилип, баарлашуунун шартына жараша, сүйлөөчүнүн айтылып жаткан нерсеге жана баарлашуучуга карата мамилесинен, угуучунун кандай реакциясын чакырууга жараша ар кандай маанини билдириши мүмкүн. Стилистика, тилдин көркөм каражаттарын тандап алуунун жана колдонуну ыкмалары жана жолдору жөнүндө илим катары, «исследует принципы и эффект выбора и использования лексических, грамматических, фонетических и вообще языковых средств для передачи мысли и эмоции в разных условиях общения» (Арнольд, 1990: 7). Стилистика лексикологиянын, грамматиканын, фонетиканын, семасиологиянын, фразеологиянын жана башка илимдердин даныйларын пайдаланат. Бирок, булардан айрымаланып стилистика алек болот «не элементами языка как таковыми, а их выразительным потенциалом в контексте – их стилистической функцией. Стилистическая функция определяется как выразительный потенциал взаимодействия языковых средств в тексте, обеспечивающий передачу наряду с предметно-логическим содержанием текста также заложенной в нем экспрессивной, эмоциональной, оценочной и эстетической информации» (Арнольд, 1990: 7).

Лингвистикалык адабияттарда экспрессивдүүлүк термининин көптөгөн трактовкалары бар.

Д.Э. Розентальдын жана М.А.Теленкованын «Словаре-справочнике лингвистических терминов» (1976) мындай аныктама берилет: «Экспрессия (лат. expression – выражение). Выразительно-изобразительные качества речи, сообщаемые ей лексическими, словообразовательными и грамматичес-

кими средствами (экспрессивной лексикой, особыми аффиксами, тропами, фигурами)» (Розенталь, Теленкова, 1976: 535). Бул сөздүк экспрессивдүүлүк лексикага эркелетүүнү, тамашаны, келекелөөнү, жактырбаганды, жек көрүүнү ж.б.у.с. билдирген сөздөрдү киргизет.

О.С. Ахманова «Лингвистикалык терминдердин сөздүгүндө» экспрессивдүүлүк экспрессиянын болушу менен мүнөздөлөт деп белгилейт. Экспрессивдүүлүк «выразительно-изобразительные качества речи, отличающие ее от обычной (или стилистически нейтральной) и придающие ей образность и эмоциональную окрашенность» (Ахманова, 1969: 524).

М.Н.Кожина экспрессивдүүлүктү «построение речи, наилучшим образом реализующие цели и задачи общения и достигающее эффективности этого общения» катары карайт, мында экспрессивдүүлүк «своеобразна в той или иной речевой разновидности, так как последняя обусловлена специфическим комплексом известных экстралингвистических факторов (Кожина, 1987: 14).

«Орус тили» энциклопедиясында (1998) экспрессивдүүлүк «тилдик бирдиктердин мазмундуу жагынын өз ара аракетинин эсебинен кепке көркөмдүктү берген, кептин субъектин ички же тышкы дүйнөсүндө болуп жаткан нерселерге эмоционалдык мамилесин билдирген семантикалык категория» деп трактовкаланат.

Баалоо жана эмоционалдык мамилени жаратылышы ар кандай. Рационалдык баалоонун мазмуну субъект үчүн белгиленген нерсе «жакшы» (кызык, пайдалуу, кооз, сулуу ж.б.) же «жаман» (сапты жана саны боюнча да) түрдө болуусу жөнүндө анын ойу. Эмоционалдык баалоо сөздүн сырткы же тышкы формасында, көбүнчө образдуу билдирилген дайыма кандайдыр бир эмоционалдык мотивация менен байланыш. Эмотивдүүлүктүн мазмуну болуп субъектин айтылып жаткан адамга, буюмга карата жагымдуу (позитивное) же жагымсыз (негативное) сезимдер эсептелет (жек көрүү, тоготпоо, шылдыңдоо, кемсинтүү ж.б.).

Сөздөр менен башталып текст менен аяктаган экспрессивдик белгилердин түзүмү дайыма эмотивдүүлүктүн рационалдуу баалоосунун күчөшү менен мүнөздөлөт, бул болсо аларга кепте көркөмдүүлүктү берет. Тилдик бирдиктердин экспрессивдүүлүгү алардын бул мазмунду өзгөчө белгилер түрүндө чагылдыруу жөндөмдүүлүгүндө, алар кепке

нарктагыч-эмоционалдык боёкту берип, айрым айтымдарды ошондой эле текстин ири үзүндүлөрүн прагматикалык жүктөлүүгө алып келет.

П.А. Лекант экспрессивдик-нарктагыч лексиканын аныктамасын мындай деп берген «слова, отражающие эмоционально выраженную прагматику языка... т.е. отношение говорящего к действительности, к содержанию или адресату сообщения. Экспрессивно-оценочна лексика служит для того, чтобы выражать различные чувства говорящего и вызывать соответствующие чувства у слушающего» (Краткий справочник по современному русскому языку, 1995: 65-66).

И.В. Голуб, Д.Э. Розенталь «Секреты хорошей речи» (1993) китебинде «сөздүн экспрессивдүү боёгун контекст аныктайт» деп белгилешет (Голуб, Розенталь, 1993: 246). Кептин эмоционалдуулугу, көркөмдүгү жөнүндө сөз кылганда баарлашуучуга таасир кылган сөздөр атайын жана атайын эмес тандалат. Мында кептик каражаттарды тандап алуунун ыкмалары универсалдуу болушу мүмкүн эмес. И.В. Арнольддун экспрессивдүүлүккө берген аныктамасы да мазмундуу «Под экспрессивностью мы понимаем такое свойства текста или части текста, которое передает смысл с увеличенной интенсивностью, выражая внутреннее состояние говорящего, и имеет своим результатом эмоциональное или логическое усиление, которое может быть, а может и не быть образным» (Арнольд, 1975: 15).

Экспрессивдүүлүктүн так аныктамасы «Лингвистикалык энциклопедиялык сөздүктө» (1990) берилген «Экспрессивдүүлүк – тилдик бирдиктердин семантика-стилисттик белгилеринин жыйыны, алар анын коммуникативдик акта сүйлөөчүнүн кептин мазмунуна же адресатына болгон субъективдүү мамилесин билдирүүнүн каражаты катары болуусун камсыз кылышат. Экспрессивдүүлүк тилдин бардык деңгээлинин бирдиктерине таандык. Фонетикалык экспрессивдик каражаттарга ошол тилдеги тыбыштык өзгөрүүлөр, акценттик жана интонациялык каражаттар кирет. Морфологиялык (сөз жасоочу) өзүнө сөз бириктирүүнү жана эркелетүүчү жана кемсинтүүчү аффикстердин кеңири диапазонун камтыйт. Лексикалык экспрессивдик каражаттар өзүнүн предметтик-логикалык маанисинен тышкары нарктагыч компоненттери бар сөз катмарларын, ошондой эле сырдык сөздөрдү жана күчөткүч бөлүкчөлөрдү камтыйт. Бул деңгээлдеги бардык экспрессивдик каражаттар даана билинген ош жана терс *коннотацияга* ээ болушат. Синтаксистик деңгээлде экспрессивдүүлүк кадимки сөз ирээтин өзгөртүү, эллиптикалык конструкцияларды, кайталанууларды пайдалануу аркылуу билдирилет.

Тилдин экспрессивдик каражатарын актуалдаштыруунун жыйынтыгында, алардын айкалышы жана өз ара аракеттенүүсү тилдин бардык бирдиктерине

экспрессивдүүлүктү алып жүрүүчү катары болууга мүмкүндүк берет, кеп экспрессияга ээ болот, б.а. сүйлөөчүнүн психикалык абалын билдирүү жөндөмдүүлүгү» (ЛЭС, 1990: 591).

Сөздүн негизги функциясы – заттардын, кубулуштардын, көрүнүштөрдүн жана окуялардын атын билдирүү. Бул атоо функциясы. Предметтик, денотативдик (лат. *denotatum* айтылган, белгиленген) мааниден тышкары сөздөрдө коннотативдик маани да бөлүнөт (лат. *connotare* кошумчв мааниге ээ болуу). О.С. Ахманова коннотацияны «сопутствующие семантические или стилистические оттенки... для выражения разного рода экспрессивно-эмоционально-оценочных обертонов» деп аныктаган (Ахманова, 1969: 203-204). Демек жогоруда айтылып кеткендей, коннотацияны кыскача, лексикалык маанинин эмоционалдык-нарктагыч компоненти катары аныктасак болот.

Тилдик бирдиктин стилистикалык коннотациялары эмоционалдык, экспрессивдик, нарктагыч жана функционалдык-стилистикалык компоненттерден турат. Сөздүн маанисинин эмоционалдык компоненти узалдык же окказионалдык болушу ыктымал. Эмоционалдык компонент, И.В.Арнольддун оюу боюнча, кандайдыр бир эмоцияны же сезимди билдирген учурда гана болот. Сөздүн маанисинин экспрессивдик компоненти, эгерде сөз бул сөздө же ал менен синтаксистик байланышта болгон сөздөрдө аталган нерсени баса белгилеп, өзүнүн образдуулугу менен же башка ыкма менен күчөтүп турган учурларда пайда болот. (Арнольд, 1981: 106-108).

Жогоруда айтылгандарды эске алып ошондой эле экспрессивдүүлүктүн бир нече жолу кайталанган белгилерин эске алып, бул категорияны *тилдин жана кептин бирдиктеринин, текстин же анын фрагментинин семантика-стилисттик белгилеринин жыйыны катары түшүнүү керек, алар коммуникативдик акта сүйлөөчүнүн кептин мазмунуна жана адресатына болгон субъективдүү мамилени билдирүүчү каражат катары болот. Экспрессивдүүлүктүн категориясын түзүүчү катары биз эмоционалдуулукту, нарктагычты, интенсивдүүлүктү, образдуулукту эсептейбиз. Бул түзүүчүлөр ар кандай стилдик, жанрлык жеке-автордук контекстерде сандык жана сапаттык жактан ар кандай берилген.*

Адабияттар:

1. Арнольд И.В. Интерпретация художественного текста: Типы выдвигения и проблема экспрессивности// Экспрессивные средства английского языка. - Л., 1975.
2. Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка. - М., 1981.
- 3.Кожина М.Н. Стилистика русского языка. - М., 1993.

Рецензент: д.филол.н., профессор Найманова Ч.